

olvasmányok ne csak mulattatók legyenek, hanem hasznosak is. Ezt azért emeljük ki, hogy erre a népszerű vállalatoknál könnyen háttérbe szoruló követelményre ráutaljunk. Zsidó Tatár Péterre nincs szükség és az a meggyőződésünk, hogy éppen a nagyközönségnek szánt olvasmányoknál könnyű formában a legtartalmasabbat kell adni, mert Goethe mondását variálva mondhatjuk: a népnek, e nagy gyermeknek, a legjobb éppen elég jó.

A szóban forgó füzetek czimeit az Irodalmi hírekben közöltük és a legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe. A szerkesztőnek pedig, ki buzgó tevékenységet fejt ki és kellő kitartással van megáldva, új vállalkozásához sok szerencsét kívánunk.

IRODALMI SZEMLE.

Meinhold J., »Sabbat und Woche im Alten Testament« cz. irata (Göttingen, 1905) érdekes tárgynak van szentelve. Ha sz. a bibliában található anyagot teljesen összeállította és áttetszően rendezte volna, kétségtelenül érdemesebb munkát végez, mint a jelen füzetben tette. Mert a tények ebben keveset nyomnak, addig kritizáltak, amíg nem marad semmi. Az újabb bibliakritika általában abból indul ki, hogy semmi sem történt úgy, ahogyan a forrásokban el van mondva. Az ellenkezőt kell kihozni, különben nem kritika. Meinhold ezt bravúrral eszközli. Szerinte a régi izraeliták nem is ismerték a hetet. Deut. 16, 9. 10 azt mondja, számlálj hét hetet stb. Ebből M. szerint csak az következik, hogy tavasszal számláltak 50 napig heteket, de máskülönben nem (32. lap). Végeredmény az, hogy a szombatot csupán a makkabeusok korában vitték végleg keresztül és hogy Jézus a zsidó szombat ellen is küzdött. A makkabeusok serege szombati napon ellenállás nélkül lekasaboltatta magát az ellenségtől. Ezt oly intézményért tette, melyet még akkor végleg meg sem erősítettek volt?

*

Luncz A. M. jeles héber folyóirata, a *Jeruzsálem*, VII. évfolyamának első (kettős) száma gazdag és változatos tartalommal jelent meg. A 180 lapra terjedő füzet 11 cikke közül 4

geográfiai tartalmú, csupa hozzá értő szerzőktől. 5 cikk a szent föld történetének van szentelve, melyek közül aktuális jelentőségű a Chaluka eredetéről és fejlődéséről szóló értekezés (Luncz). Dr. Grünhut munkatársunk Jakob ben Nethanél útirajzát adja ki bevezetéssel. Felette érdekes rovat az, melyben egyes bibliai helyek a szentföld a jelenkorig élő sajátságaiából magyaráztatnak. A szerkesztő a jeruzsálemi talmudot újra kiadja és új rovatot nyitott ehhez a talmudhoz, melyben észrevételeket gyűjt.

*

Seeligmann S. érdekes pótlásokat ad Grünwald »Portugiesen-Gräber« cz. iratának egyik pontjához ugyancsak Grünwald »Mitteilungen A.« cz. folklorisztikus folyóiratának legújabb füzetében (új sorozat II. 1, 1—13. lap.) A zsidók első letelepedéséről Amsterdamban van szó. A kérdésnek egész irodalma van, melyet S. ismertet. A nézetek megoszlanak az 1590. vagy 1593. év közt, de aktaszerűen az első marannosok jelenléte csupán 1598-ból konstatálható (5. lap). Az adatok gyéren folynak és azért talán némi fontosság tulajdonítható Modena értesítésének, mely szerint Pardo József (mh. 1619) 1601 után tönkre menvén, Velenczét elhagyta és Amsterdamban telepedett le. (Modena levelei, héber rész 80. lap, jegyzet). Ha egy keleti zsidó — Pardo levantinus volt — 1601 körül Amsterdamba vándorolt ki, még pedig távol eső helyről, akkor ott már biztosan nagyobb számban laktak zsidók.

*

Annak idején jeleztük, hogy *Luncz A. M.* jó hírnévnek örvendő jeruzsálemi tudós és könyvkiadó a jeruzsálemi talmud új kiadását tervezi. A hozzánk érkezett ivekből látjuk, hogy a munka serényen folyik. A szöveget két oldalról jegyzetek kísérik, melyek közül az első »cziyunim« cím alatt szövegvariánsokat s hasonló észrevételeket ad, a másik pedig rövid és egyszerű magyarázatokat. Papiros és nyomás kitűnő és a berendezés is igen ügyes, úgy hogy minden könnyen áttekinthető. Az egyik lapszálon van még a babyl. talmud mintájára utalás a kódexekre (Maimuni stb.), melynek címe »Én Mispat«. Az átnézett részlet a legszebb reményekre jogosít és óhajtandó, hogy a buzgó kiadót anyagi nehézségek ne akaszszák meg nagy

és nemes vállalkozásában. Aláírások az alábbi címre intézendők: *Luncz A. M. Jeruzsálem.*

*

Marmorstein A. doktori értekezést adott ki e címen: »Studien zum Pseudo-Jonathan Targum. I. Das Targum und die apokryphe Literatur« (*Pozsony* 1905). Tíz lapos bevezetés után áttér tulajdonképeni tárgyára és kezdi »a zsidó Ádám könyv«-vel (15—22). Bevezetőleg említi a talmudban idézett Ádámkönyvet (Bába Meczia 86a és párhuzamos helyek, Zunz G. V.² 136; Müller, Responsen etc. 131. szám; Harkavy, Responsen d. Geonim 119). Jól látja, hogy ez nem legenda-könyv, de nem értjük ezt a mondatot: »Allein diese Nachrichten sind . . . ephemeren Charakters« (15. lap). Zunz sem tudta, mit csináljon az idézetekkel, melyek történelmi adatokat tartalmaznak. Nézetünk szerint tisztán krónika volt, amely zsidó szokás szerint a bibliai Krónika mintájára a történetet Ádámmal kezdte. Ez okból nevezték a könyvet — szintén régi szokás szerint — *az elejéről vett névvel ספר דודם דרמיה*. Az ilyen krónikát ugyancsak zsidó szokás szerint az idők folyamán kiegészítették, vagyis tovább vezették, úgy hogy egyre nőtt. Így érthető, hogy belékerült az is, hogy Sámuel csupán »chákham« névvel, de nem »rabbi« névvel fog neveztetni. A Széder Ólam Zutta ilyen az idők folyamán megnövekedett krónika. Ez a könyv tehát egyáltalában nem tartozik szerző témája körébe. Az összehasonlítás eredménye az, hogy a régi Ádámkönyv a Jubileumkönyv szerkesztése után és a misna szerkesztése előtt íródott (22). De a targumnak *forrásul* szolgált. Ez nagyon kétes. Ugyanis nem szabad a későbbi irodalmi viszonyokból kiindulni, melyek *könyvekről* tudnak. Sokkal valószínűbb az, hogy az Ádám személye körül keletkezett mondakör mint szóbeli hagyomány élt a zsidó nép kebelében és ebből az élő forrásból merített a Pseudo-Jonathán és az Adámkönyv szerzője egyaránt. Hisz a targum maga sem volt eredetileg könyv. Ez a megjegyzés áll egészben vagy részben a Jubileum- és a 12 patriarcha testamentoma könyvéről is, melyekről M. külön-külön értekezik. Az bizonyos, hogy a mondák — csekély kivétellel — zsidó talajon keletkeztek. Hisz a biblia zsidó könyv volt és a pogány kereszténység megerősödése idejében már sok század óta képezte a zsidó nép

egyedüli szellemi táplálékát, szeretetének és büszkeségének kizárólagos tárgyát. A targum (Gen. 37, 28) és a midras (Tanchuma e helyre és Pirke Eliezer 38) szerint József testvérei a Józsefért kapott pénzért szandálokat vettek. A 12 testamentom (VI 3) szerint maguknak, feleségeiknek és gyermekeiknek vettek sarukat. Marmorstein 29. l. 4. jegyzet Deut. 24. fejezetében keresi a monda keletkezését, ami talán sajtóhiba 29, 4 helyett. Kétségtelen azonban, hogy a monda alapja Ámosz 2, 6 (és 9, 6) versében keresendő, amely így hangzik: »Így szól az Örökkévaló: Izrael három büntette miatt stb., mert eladták pénzért az igazat és a szegényt egy pár saruért (בַּעֲבוּרָה נְעָלִים). A régiek szemében világosabban már beszélni sem lehetett. Szamael angyálról (17. lap) l. *Samael* cikket a Jewish Encyclopediában. Pontatlanul idéz 33. l. 1. jegyzet Schürer, Geschichte 253. (kötet?). Grünbaum, *Neuere Beiträge* (18, 2 és 39, 2) helyesen 29, 2 *Neue Beiträge*. A sajtóhibák száma aránytalanul nagy. Pl. a 12. lapon lent Deuteronomium rabba mellett áll במדבר יבה és Numeri rabba mellett דברים יבה. Sajtóhiba 29, 1 דב"א e helyett דב"א (Jonath. Gen. 37, 2). M. ezt vesékkal (Nieren) fordítja, helyesen »farkok« (aram דג = héber זנב). A beduinok az állatok füleit és farkait szokták levágni, ha az állatnak valami baja van, hogy meggyógyuljon, azért említi a targum ezt a két állatrészt (kommentár a targumhoz a bécsi 1794. pentateuchus kiadásban). Ezzel elesik M. kérdése a. i. h. feleletével együtt. Kivánatos, hogy szerző dolgozatát folytassa.

*

A babel-bibel hercze-hurcza után jól esik a tudományos nyugalommal előadott tárgyi felvilágosítás a babyloni vallásos élet egyik érdekes megnyilatkozásáról, hymnusairól és imáiról, melyet a következő népszerű iratban olvasunk: *Zimmern H., Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl*, Leipzig, 1905. (Der Alte Orient VII. 3.) Z. konstatálja, hogy a héber zsoltárok individuális jellegűek, míg a babyloni hymnusok általános jellegűek. A fordításban közölt részletekben bibliai kitételek és fordulatok nem ritkák, de kérdés, hogy ezek nem irandók-e a német fordító kontójára? Nagyon lutheresen hangzanak. Érdekes pont a versforma. »Denn speziell die Hymnen und Gebete — entsprechendes gilt aber auch von der epischen

Poesie der Babylonier — werden auf den Tontafeln durchweg so geschrieben, dass jeder Vers stets eine besondere Zeile einnimmt, was allein schon ein wichtiges Hilfsmittel für die Erkenntnis der poetischen Versform bedeutet. Dazu kommt aber weiter, dass auch, wenigstens bei den Hymnen und Gebeten, die Halbverse vielfach schon für das blosse Auge in der Schreibung hervortreten, indem nämlich die je zweiten Halbverse ebenso mit ihren genau untereinander stehenden Anfängen eine besondere Kolumne bilden, wie die ersten Halbverse. In vereinzelt Fällen wird dies Verfahren sogar noch auf die Viertelverse und damit bei den fast durchweg vierhebigen Versen zugleich auf die einzelnen Versfüsse ausgedehnt. (5. lap). A főpontra nézve a héber költői irodalom a babyloniaival megegyezik, mert a Zsoltárok, Jób és Példabeszédek könyveiben minden vers egy-egy sort alkot. Ez elkerülte Z. figyelmét, mert előzőleg azt jegyzi meg, hogy a héber irodalomban a versmegállapítás felette nehéz. Versformában iratnak Mózes II., 15.; V., 32.; Birák V. és 2. Sámuel XXII. Ezek külső írása mesterkél, de nevezetes, hogy a talmud utasításaiban téglá és féltégla játszsza a főszerepet. Vajjon nem függ-e ez össze a babyloniai cseréptáblákkal? Az minden kétségen felül áll, hogy a régi izraeliták és az assyr-babyloniaiak közt a könyvre és írásmódra nézve bizonyos hasonlóság fennáll. Bizonyos pl., hogy a régi izraeliták époly apró betűkkel írtak, amilyenek az ékíratokon láthatók, melyek nem ritkán szabad szemmel nem is olvashatók.

*

Frohnmeier és *Benzinger* »Bilderatlas zur Bibelkunde« cz. műve (Stuttgart 1905) felette hasznos segédeszköz úgy a tanító, mint a tanuló számára a biblia tanulmányozásánál. Képeinek száma nem kevesebb, mint 501, melyek ügyesen vannak összeválogatva és szemléltetés által a bibliaismereteket kellően megvilágítják. A képek 5 csoportra vannak felosztva és ezeknek megfelelően a szerzők 5 szakaszban adják a következő vázlatokat: 1. A bibliai geográfia. 2. Izráel története. 3. A kultusz. 4. A régi izraeliták köznapi élete. 5. A bibliai természetrajz. A szöveg nem adja e szakok kimerítő leírását, hanem csupán azt, ami a képek megértéséhez szükséges. A mű meglepően olcsó, összesen 9 korona. A mű keresztény iskolák

számára készült ugyan, de tárgyai tisztán zsidó természetűek, még Pál térítő utazásainak térképe is zsidó jelentőséggel bír, mert azt mutatja, hogy ezelőtt 1850 esztendővel merre laktak zsidók tömegesen. A modern kutatások nagy mértékben lettek kihasználva és sok az Egyiptomból és Babyloniából eredő kép. A fontosabbak mind benne vannak.

*

A *falasák* (abessziniai zsidók) sorsával az európai zsidók 40 év óta nem törődtek többé és azóta az európai misszionáriusok majdnem teljesen tönkre tették őket. Nem győzték meg a falasákat, hanem legyőzték őket furfanggal — zsidóknak adták ki magukat és az evangéliumot hirdették — és erőszakkal. A helyzet most rosszabb, mint négy évtized előtt, midőn Halevy J. kereste fel őket, kinek nyomdokaiba most egyik tanítványa, *Faitlovitch J.* lépett. Egy évig tartózkodott a falasák közt és útjáról Rothschild Edmond báróhoz intézett jelentésben számol be, melynek czíme: *Notes d'un voyage chez les falachas (juifs d'Abyssinie). Rapport etc. (Páris 1905).* F. utazásának tudományos eredményeiről külön kötetet fog kiadni, a 26 lapos jelentésben csupán egyes külső vonásokat emel ki. Ezek között nézetünk szerint vannak olyanok, melyek talmud előtti korból erednek. A szombatot szigorubban tartják, mint a rabbinikus zsidóság. A talmud kétségtelenül a könnyebb gyakorlatot terjesztette el. A templom elpusztulása emlékére rendelt két böjtnapot *tammuz 9-én és ab 17-én* tartják! Az *ab* havi és az engesztelőnap *böjt* rendkívül szigorú. Ez szintén talmudelőtti korból ered (22—23 l.). A szamaritánusok még mai napig szigorubb böjtöt tartanak, pl. a csecsemőket sem szoptatják. A falasáknál a 8 éves gyerekek is kiböjtölnek. Áldozatokat ma már nem vágnak, csupán a húsvéti bárányt és még gyászeseteknél. A talmud szerint a római zsidók is vágtak húsvéti bárányt, amit a palesztinai tudósok rosszaltak. A tisztasági törvényeket szintén szigoruan tartják, ami szintén talmudelőtti korra nyulhatik vissza, mert csak a palesztinai tudósok tették általánossá azt a felfogást, hogy a szentföldön kívül minden ország tisztátalan, tehát a tisztasági törvények egyáltalában nem tarthatók meg és így megszűnnek.

*

Adler Elkan Nathan, az angol főrabbi öccse, ügyvéd létére tisztán a zsidósággal és irodalmával foglalkozik. Beutazta az egész világot — fővárosunkban is volt — és utirajzait most külön könyvben adta ki e czímen: *Jews in many lands* (London 1905). A szent földön kétszer volt (1888 és 1895); ezenkívül Egyiptomot, Perzsiát, Dél-Amerikát és Oroszországot utazta be. Csupa tényt ír le, még pedig röviden, úgy hogy 245 lapos könyve az ismereteknek valóságos kincsesháza. Bár nem fecseg, előadása mégis vonzó és érdekfeszítő. Oly sokféléről beszél, hogy a tartalomjegyzék maga nagyobb tért venne igénybe, mint amennyit e helyen egy könyvnek szentelhetünk. Be kell érünk a mű általános ajánlásával és néhány megjegyzéssel. Aleppóban híres bibliakódexet őriznek, melyet állítólag 980-ban írt Áron ben Áser. Adler a Wickes és Neubauer nézetén van, mely szerint ez a kódex 2—3 száz évvel később másoltatott le a nevezett Áron példányából. Ezután közöl két eddig ismeretlen kolophont, melyek így hangzanak:

- a) קדש לה' על ישראל הרבנים השכני' בעיר הקדש לא ימכר ולא ינאל
לעולם ולעולמי עומים
- b) קדש לה' על בעלי התלמוד השכנים בעיר הקדש

Adler (163. lap) azt hiszi, hogy a kódex a jeruzsálemi rabbaniták birtokába ment át. De azt hisszük, hogy itt épp az ellenkező áll, mert קדש על ישראל csak azt jelentheti, hogy szent a jeruzsálemi zsidókra nézve, azaz nem szabad a kezükbe juttatni. A Mózes ben Áser kódexéről l. a 21. lapot. Fostatban van az »Ezra-zsinagóga« és ott a bennlakók állítása szerint egy Ezra által írt tórapéldányt őriznek. A. ezt látta és nem tartja egyáltalán réginek (29). A legenda nézetünk szerint a zsinagóga nevéből eredt. Teheránban szintén van egy Ezra névvel jelölt zsinagóga. Az összes Ezra-tórapéldányok — mi is láttunk egyet — az említett módon kapták neveiket. A törökországi régi héber könyvek, mint már Zunz és Steinschneider hangsúlyozták, a gyakori tűzvészek által, melyek Salonichiben és Konstantinápolyban dühöngtek, elpusztultak és ma ott ilyeneket hiába keresnek (143. lap). De azért nem régen egy az összes bibliografusok előtt ismeretlen kiadás két lapját fedeztük fel, melyről bővebben a *Zeitschr. f. Hebr. Bibliographie*-ban szólunk. — Adler utirajzait 19 képpel diszítette és indexxel

látta el. Mikor fog a mi sok ügyvédünk közül egy utra kelni, hogy a világ zsidóságát tanulmányozza?

*

A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« kiadásai közt az imént felette hasznos és érdekes kötet jelent meg, melynek czime: »Ueber Juden und Judentum. Vorträge und Aufsätze von Prof. Dr. H. Steinthal. Herausgegeben von Gustav Karpeles« (Berlin 1906). A 306 lapos kötet összesen 37 dolgozatot ölel fel különféle tárgyakról, melyek Steinthal dicső szellemének egy-egy gyöngyét mutatják. Sokféle, de azért valamennyi egységes és harmonikus lélek megnyilatkozásai. A négy csoport közül az elsőt a szerző maga rendezte és a »Schema Jisroel« címmel látta el, de meghalt, mielőtt sajtó alá adhatta. Ez a csoport prófétai ihlettségű parainesis a szerző hittestvéreihez és 11 számot ölel fel. A 2. csoport czime: »Zur Abwehr« és az antisemitizmus ellen irányul. A 3. csoport czime: »Wissenschaft und Leben«, amely 17 dolgozatot ölel fel és talán a legbecsesebb. Az első három a sémi népekről szól és igen nagy hírre tettek szert. Végül a 4. csoport két emlékezést tartalmaz. Részleteket nem emelhetünk ki, mert az egészet kiemelni nem lehet. Valamennyit olvasni kell.

*

Kuttner B. »Jüdische Sagen und Legenden« cz. gyűjteményéből megjelent a IV. kötetecske (Frankfurt a. M. 1906). 15 monda van benne. Az összes eddig feldolgozott mondák száma 97, az utolsó előtti czime: Saul Wahl, der Eintagskönig von Polen. A legendát Bloch Ph., a lengyel zsidók történésze után ismerteti. Magyarul utoljára Dr. Vajda Béla foglalkozott Wahl Saullal 1905 őszén Budapesten tartott felolvasásában.

*

Landesberg L., szeghalmi rabbi, »Chikré Léb« cz. könyvében (Szatmár 1905. 1. és 2. rész) főképp R. Abahu és R. Zéra palesztinai amórák életét ismerteti. Közben más amórákról is beszél, mondhatni: de omnibus rebus et quibusdam aliis. Kevesebb több lett volna. Szerző szép ismeretek felett rendelkezik; a talmudon kívül újabb irodalmat is idézget, de módszere a pilpul, melyet a történeti kutatásra alkalmaz. Mindjárt az első kérdése, hogy melyik Abahuról van szó, minthogy

több említették, fölösleges szószaporítás, mert Abahu alatt az értendő, ki atyai név nélkül említették. Furcsa kérdés az is (3. lapon), hogy miért változtatták meg Abahu nevét? Még furcsább a felelet: mert nem akarták vonalozás nélkül írni a bibliai nevet. E szerint a József és hasonló neveket is meg kellett volna változtatni. Furcsa homilia a קונדיטין-ra vonatkozó (II. 115. lap). L. következetesen תישיע-t ír. A מעשה מרכבה-t metafizikának deklarálja (II. 87), amit ma már nem szabad tenni. Hasonló dolgok nagy számban vannak iratában és a be nem avatottakat félrevezeti. A történetben sem nagyon járatos. Pl. azt mondja (II. 88), hogy Mózes de Leon 1393-ban élt (1305-ben halt meg). Midőn elismerjük L. tudását, sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a tudás még nem tudomány.

*

O. von Lemm a sz.-pétervári császári akadémia »Mémoires«-jai közt (VIII. sorozat, VII. kötet, 6. szám) »Iberica« cz. iratot tett közzé (Sz.-Pétervár, 1906.), melyben kopt és arabs forrásokból adalékokat nyújt Iberiáról és az iberekről. Legendák vértanukról, melyek azt mutatják, hogy a koptok az iberek (georgiaiak) történetéről jól voltak informálva. Lemm irata végén iratunkból »Zur Einleitung in die heilige Schrift« több lapot idéz (70. kövv.) azon kérdés eldöntésére, hogy mit jelent עברית a következő helyeken (Sabbath 115 a.): היו כתובין גיפסות מדית עברית עילמית יונית אעפ"י שלא ניתנו לקרות בהן מצנלין אותן קראה גיפסית עברית עילמית מדית יונית (Megilla 18 a.): מפני הדליקה גיפסית לגיפסים עברית לעברים עילמית לעילמים יונית ליוונים (u. o.): לא יצא A német kiadás 71. és a magyar kiadás 61. lapján iparkodtunk ezeket a helyeket megmagyarázni, a nélkül, hogy עברית és עבריים neveket Palesztinán kívüli zsidó nemzetiségre kellene vonatkoztatni. A lehetőséget persze feltételeztük, most valószínűnek is tartjuk. A kérdés csupán az, hogy mely külföldi zsidókat nevezték עבריים-nek? Lemm szerint az *ibereket* jelöli: »Meines Erachtens ist עברית, עבריים ganz richtig und entspricht einem griechischen *ἰβεριστί, Ἰβηρες. Es ist hier also nicht von »hebräisch« und »Hebräern«, sondern von »iberisch«, »georgisch« und von »Iberern« die Rede, neben Kopten, Elamitern, Medern und Griechen« (38. lap). Brosset az Ἰβηροία nevet tényleg עבריים-ből származtatja (39. lap, 74. jegyzet).

Georgiában sok zsidó lakott és jelentékeny részük zsidó származásu. Nem lehetetlen tehát, hogy nagy számban vándoroltak vissza Palesztinába és érthető, hogy külön említettnek.

*

Vogelstein H. megírta a königsbergi Chevra Kadisa 200 éves történetét (Festschrift stb., I. Irodalmi hírek) és irata érdekes adalék a német-lengyel zsidók történetéhez. Königsbergbe természetesen lengyel zsidók telepedtek le. Már századokkal azelőtt fordultak meg zsidók az »Ordenslandban«, de rövidebb-hosszabb tartózkodás után kiutasítottak. A kiutasító rendeletek sűrű ismétlődése azt mutatja, hogy a zsidó nélkülözhetetlen volt. Állandó letelepedésük azonban 1704-től datálódik, midőn temetőre tettek szert. Azelőtt 30 mértföldnyire szállították a halottakat (állítólag Johannisburg és Bialystock). Königsbergben (mint Berlinben, Stettinben stb.) előbb volt Chevra Kadisa, mint község. V. iratát a königsbergi rabbik arczképével és más képekkel díszítette és a kellő indexekkel is ellátta. Birnbaum E., königsbergi kántor, a temetőt írja le e czímmel: Die Gräber unserer Lieben.

*

Frankl-Grün A. monografiája »Geschichte der Juden in Ungarisch-Brod« (Wien, 1905.) magyar szempontból is figyelmet érdemel. A nevezett község sok időn át Trencsén és más határvárosokkal egy hitközséget alkotott és rabbijai az utolsó században magyar származásuak voltak. Annyira magyar, hogy az egyetlen hitközség Morvaországban, a melyben külön orthodox hitközség létezik. Régebbi időben a brodbeliek akár egész évben hazánkban tartózkodtak és csupán a nagy ünnepekre tértek haza. Az első zsidók 1270 körül telepedhettek le, de a történet tulajdonkép csupán a XVI. századdal kezdődik. A kuruczok 1683-ban rettentő dolgokat műveltek Brodban. (14. s kövv.). Egyébiránt sok ismert rabbi származott Brodból vagy működött ott. A talmudisták ma is emlegetik az egyik-másik »Brojde«-t, de alig tudják, hogy hol van. A Perlsek őse (Mózes), ki Brill S. L. tanítója volt, nevéhez a »mibroda« szót fűzte (életrajza 48. s kövv.). Grätz a morva zsidókról kemény nyilatkozatokat tesz történetében és Frankl-Grün védi őket, csupán némely gyengeségeket emlegetvén. A brodi rabbik

sorsa nem volt irigylésre méltó. Roth, Perls Mózes veje, miskolczi születésű volt és 1864-ben, fiatal korában, sok keserűség közepette halt meg. Sz. nagyon dicséri és egyebek közt ezt mondja: »Seine Reden übten eine überwältigende Wirkung aus. Dieser geheimnisvolle bezaubernde Einfluss der Predigt ist auf jenes Element zurückzuführen, durch welches gegenwärtig fast jede bedeutende Kanzel Deutschlands mit einem Ungar besetzt ist. Dieses lebhaftes Temperament, dieses Feuer war es auch etc.« (72. l.). Nascher nála még most is »Prediger in Berlin« (u. o.).

*

Vassel Eusebe, nem zsidó tudós, a tuniszi népies arab-zsidó irodalomról külön iratot tesz közzé, melyből az első füzet (külön lenyomat) e címmel jelent meg: »La littérature populaire des Israélites tunisiens« (Paris, 1905). Bevezetőleg szól a tuniszi zsidók multjáról és jelenéről, kiket »asszimilálni« kell, továbbá arab dialektusokról s egyebekről. Az irat zöme és jelentősége az érintett irodalom bibliografiai felsorolásából áll. Ez az irodalom meglepően nagy, mert V. 143 termékről számolt be. Jelentékeny folklóre-anyag.

*

Dujardin Édouard 416 lapos művet bocsátott közre a régi zsidóság és az őskereszténység történetéről, melyből az első, a zsidósággal foglalkozó könyv az imént került ki a sajtó alól e címmel: »La source du fleuve Chrétien. Histoire critique du Judaïsme ancien et du christianisme primitif. Le Judaïsme« (Paris, 1906). A könyv a nagy közönség számára készült a legszélsőbb kritika álláspontjából, melyhez képest a Wellhausen-Graf-féle iskola álláspontja bátran orthodoxnak mondható. Szerző művét Vernes Mauricenek ajánlotta, kinek szellemében van tartva. Vernes ugyanis az egész bibliai irodalom keletkezését körülbelül 200-ra (időszámításunk előtt) helyezi. Ezt már csakugyan bajos lesz letromfolni. Azt hisszük, hogy az irányról többet nem kell mondanunk. A stílus kitűnő és élénken szikrázik a francia esprit. Pl. »la religion est une création du judaïsme« (308). »Le livre de Daniel est une philosophie de l'histoire« (327). »L'évolution du peuple juif doit être étudiée avec la même froideur que l'évolution de n'importe

quel peuple de l'ancienne Asie« (276). Ez az utolsó mondás mint motto is olvasható a könyv elején és szerző híven követte.

*

Dr. Venetianer Lajos, jeles munkatársunk, Ezekiel trónkocsi víziójáról a következő czímű értekezést tette közzé: »Ezekiels Vision und die Salomonschen Wasserbecken« (*Buda-pest*, 1906). Ebben kimutatni iparkodik, hogy a héber יִדְנִי assyr kölcsönszó, azonos »epinu«-val, a mely vizcsatornát jelent. A bibliában tengely és vízmerítőkerék értelemmel bír (16. s köv. lap). Ebből a feltevésből kiindulva I. Kir. 7, 27—36. verseinek egészen új magyarázatot ad. Ennek alapján azt állítja, hogy Ezekiel I. fejezetében eredetileg nem is volt kocsi-ról szó, hanem vizicsatornáról. A prófétaírat szerkesztője az יִדְנִי-szót félreértette. Ez a merész feltevés veleje, melyet V. a részletek megvilágításával keresztül visz. A bibliai kutatás feladata ezt a feltevést alaposan vizsgálni, melyre nézetünk szerint jogosan igényt tarthat.

*

A német »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur« 1906-ra (9. kötet) a rendes terjedelemben látott napvilágot. Mint minden évben, úgy az idén is *Philippson M.* az elmúlt év eseményeiről, *Karpeles G.* pedig az elmúlt év irodalmáról ad képet. *Bacher V.* ünnepi cikket irt Rasiról és dr. *Schächter M.* közzétette az asszimilációról tartott szép előadását. *Franzos K. E.*: Leopold Kompertről közölt cikke nagyon ismerős előttünk, *L. Stein* »Der Weiberfeind« pedig csak bevezetésében új. *Rahmer L.* képviseli (az utóbbival egyetemben) a szépirodalmat. Szép rajzokat ad három orosz zsidó alakról. Az Évkönyvhöz adott lajstromból megtudjuk, hogy Németországban 206 zsidó irodalmi egyesület működik. Az egyesületekben tartott felolvasások címei is közöltetnek. Sok helyen referátumok és vitathémák kerültek a napirendre, ami talán a felolvasásnál is többet ér.

*

Dr. Lucas, glogai rabbi és a »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« titkára, a nevezett társaság 1905. decz. 27-én tartott közgyűlésén »Die Wissenschaft des Judentums und die Wege zu ihrer Förderung« cz. előadást tartott, melyet a társaság kinyomatott és iratai közt

kiadott (*Berlin*, 1906). A bevezetésben találóan mondja: »die Wissenschaft ist ihrer innersten Eigenart nach, die erhaltende Macht unserer Gemeinschaft.« Röviden, de világosan vázolja a zsidótudomány fejlődését a lefolyt században és ennek útmutatásaiból kiindulva, programot állít fel a jövőre, mely három pontból áll: 1. Nagy irodalmi vállalkozások szervezése. 2. Fizetett tudományos állások szervezése. 3. A zsidóság tudományának a zsidó közösség műveltségi szükségleteinek szolgálatába állítása. Más szóval ez annyit jelent, hogy minden művelt zsidó érezze azt, hogy műveltsége hiányos, ha nincsenek zsidóismeretei. Ez a pont, úgyszintén a második, teljesen új, mert sok művelt zsidó éppen a tudatlanságot zsidó ismeretekben tartotta az általános műveltség egyik jelének, zsidó tudományos állások pedig az ellenkező közhit daczára nincsenek.

*

Dr. Eisler M. szerkesztésében megjelent »A kolozsvári izr. felolvasó-egyesület Évkönyve I.« (*Kolozsvár*, 1906), a mely az I. M. I. T. Évkönyvének mintájára egyesületi értesítéseket és irodalmi dolgozatokat ad. A szóban forgó Évkönyv, mint-hogy az első, terének majdnem felét szenteli saját ügyei ismeretetésének. A nyolcz irodalmi közlemény szerzői dr. Krausz S. (A zsidó konyha), dr. Eisler M. (A zsidók legrégebb nyomai Erdélyben), Patai I. (Poetikai epistola) s mások. Ha az egyesület jövőre a drága teret tisztán ismeretterjesztő közleményekre fogja kihasználni, felekezeti irodalmunknak jó szolgálatot tehet. Egyben megemlítjük, hogy ugyancsak dr. Eisler buzgóságát dicséri »A kolozsvári izr. nőegylet tiz éves történeté«-nek megjelenése is.

*

Az angolok között sok nő akad, kik theológiai tanulmányokkal foglalkoznak, sőt némelyek nagy hírre tettek szert. A régi héber nevekről csak az imént tett közzé egy gyönyörűen kiállított kis kötetet Letitia D. *Jeffreys* e címmel: »Ancient Hebrew Names: Notes on their significance et historic value« (*London* 1906). Művét, mint az előszóban említi, egy tudós rabbi nézte át a héber nyelv szempontjából és két más szakember támogatta tanulmányaiban. A téma nem új, csak utóbbi időben foglalkozott vele Homel (német) és Gray (angol) tudós és

a régibb irodalom elég tekintélyes. A források azonban egyre szaporodnak, különösen az arab és asszir világból és a bibliai nevekhez tanulságos párhuzamokkal szolgálnak. Az Abraham, Izsák, Jákob és József nevek más régi sémi népeknél is megtalálhattak. Szerző hét fejezetre osztja az anyagot, melyhez nemcsak a személy, hanem a népnevek stb. is tartoznak. Szerző műve végén odakonkludál, hogy a nevek az isteni kinyilatkoztatás mellett tanuskodnak. A könyv használhatóságát részletes index könnyíti meg.

*

Dr. Bischoff Erich műve: »Jesus und die Rabbinen. Jesu Bergpredigt und Himmelreich in ihrer Unabhängigkeit vom Rabbinismus dargestellt« (Leipzig 1905), mint már a cím mondja, új dolog bizonyítására vállalkozik. Az általános nézet eddigelé az volt, hogy Jézus kora vallásos eszméiből, tehát a rabbinismusból merített. Ez ellenében B. azt akarja kimutatni, hogy Jézus tanai a rabbinismustól függetlenek. Próbakép a hegyi prédikációt és az »égi birodalom« fogalmat veszi elő. Sorra veszi az elődök (Nork, kitért zsidó, kinek neve Korn volt, s mások) által idézett párhuzamokat az egyes kitételekhez és azt állítja, hogy ezek nem fedik a hegyi prédikáció kitételeit. Erre a bizonyítási eljárásra azt az általános megjegyzést kell tenni, hogy végeredményben a legkedvezőbb esetben azt mutatja, hogy a hegyi prédikáció nincs meg szőröstül bőröstül a rabbinikus irodalomban, de nem azt, hogy ez az eszmekör nincs meg benne. Hasonló módon azt is be lehetne bizonyítani, hogy minden egyes tanna és amóra csupa eredeti dolgot mondott, mert mondásai szó szerint másnál nem találhatók. Nem arról van szó, hogy Jézus nem formulázott valamely gondolatot egyéni módon — ezt minden rabbi megtette — hanem arról, hogy eszméi és tanításai lényegüket tekintve nem újak. Nem is lehetnek, mert hallgatói más esetben meg sem értették volna. B. többnyire ahhoz ragaszkodik, hogy a szó vagy a mondás más szinezetű, árnyalatú. Egyik fő argumentuma, amely a legsűrűbben kerül elő, az, hogy a párhuzamul idézett mondás szerzője Jézus után élt rabbi. A prioritás e fajta bizonyítása nem ér semmit, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a zsidó hagyományban az egyes mondások annak nevéhez fűződnek, ki a béth hamidrasban előadta, vagy valamely vál-

tozatban adta elő, vagy megtoldotta, vagy valamely bibliai helyhez fűzte s hasonló, de a mondás veleje régibb.

Egyébiránt B. talmudtudása meglepően fogytékos a bevezetés önérzetes hangja mellett. A 12. lapon azt mondja B., hogy »Rab Jakob in Babylonien (Ende II. Jh. nach Chr.) vonatkoztatja a misna szavát stb.« Jakob nem volt amóra, tehát nem magyarázhatja a misnát, nem is élt Babylóniában, mert Acher (Elisa ben Abuja) leányának volt a fia (Bacher, Agada d. Tannaiten II. 395—97). B. nem értette a talmudot, hol ez áll: Raba mondá: a misna Rabbi [nem Rab, mint B. mondja] Jakob nézetét vallja, ki azt állította, hogy *a parancsolatnak nincs a világon jutalma*, mert a barajthában találjuk: Rabbi Jakob mondá stb. B. azt hitte, hogy az aláhuzott szavak (שְׂכַר מִצְוָה בְּהָאֵי עֲלֵמָא לִיבָא) Jakob szavai, holott azok Raba amórától erednek. Micsoda talmudista az, ki ilyesmit félreért? Egy lappal később ismét blamálja tudományát, midőn azt mondja: »beweist schon die Formel תָּנוּ רַבִּינָן (Unsere Rabbinen haben gelehrt) . . . dass diese aus späterer als Jesu und des Ev. Matth. Zeit stammt, zumal sie zwischen Aussprüchen von Rabbinen des III. Jahrh. n. Chr. (Rab, Jochanan) steht.« Szó van az ismert mondásról הַעֲלֵבִים וְאֵינָן עֲלֵבִים (Sabb. 88b; Jóma 23a; Gitt. 36b). Hogy gondolhatja B., hogy a »Tanu Rabbanan«-nal bevezetett barajtha nem lehet régibb, mint a Máthé evangéliuma, hisz a »rabbik tanulták«, nem azt jelenti, hogy a mondás tőlük ered, hanem csak azt, hogy ezt a barajthát az iskolákban előadták? A tartalma esetleg időszámításunk előtti időből is eredhet. És mi legyen — a talmud nyelvén szólva — a »zumal«. Mit bizonyít az a korra nézve, hogy a barajtha III. századbéli rabbik mondásai közt áll? Állhat akár az V. századbéli rabbik mondásai közt is és mégis tannaita termék, azaz legalább régibb a II. század végénél! Hogy mennyivel, az persze minden egyes esetben külön kutatatandó. B. »bizonyításai« elején álló eme két példa nem nagyon bizalomkeltő.

*

Peters Norbert. »Die älteste Abschrift der zehn Gebote, der Papyrus Nash« cz. irat (Freiburg im Breisgau 1905) 51 lapon tárgyalja azt a papyrust, melyre a Tízparancsolat van írva és melyről e helyen már megemlékeztünk. A papyrus

részletes leírása és egyebek után lenyomatja és lefordítja a tizparancsolatot. Ezután grammatikai eltéréseket konstatál, hogy végre a 21. lapon a szöveget a maszóra és a többi fordításokkal összehasonlítsa. Végeredmény: a Papyrus Nash jobb, mint a maszorétikus szöveg, a Septuaginta azonban még a Papyrus Nashnál is jobb. Ez a kis rongy, amely papyrus (nem pergament), nincs vonalozva, ligaturák vannak benne, szóval minden jel szerint véletlen szöveg eredetibb a hivatalosnál. Az ilyen »Untersuchung« csak azt mutatja, hogy mindent lehet bizonyítani.

A főkérdés az, hogy ennek a papyrusdarabnak mi az eredete? Azt mondták, hogy phylacterium számára vagy ima vagy iskolai célra készült. Ámbár nem lehetetlen, hogy Palesztinában magában írtak bibliai részleteket papyrusra (Óhéber könyv 19), tehát annál inkább Egyiptomban, a papyrus őshazájában, mégsem valószínű, hogy papyrusunk iskolai célra készült, mert kérdés, hogy az alexandriai zsidó gyerekek, akár az első században is, héberül tanulták-e a bibliát? Bizonyos ugyanis, hogy a nép zöme nem értett héberül, különben nem olvasták volna a szombati Istentiszteletnél a heti szakaszt görögül, (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 74 köv.). Még olyan tudós és jámbor férfiú, mint Philó sem tudott héberül. Ez nem volna érthető, ha az iskolákban héber eredetiben tanulták volna a bibliát. Ugyanezen okból nem valószínű, hogy liturgiai célú szolgált volna. Mert bizonyos, hogy az ima nyelve is görög volt (i. m. 75). Az pedig, hogy a görög zsidók tefillint használtak-e időszámításunk első vagy második századában, nagyon kétséges azok után, mit ennek történetéről tudunk (l. Phylacteries cikket a Jew. Encyclopediában). Akárhogy forgassuk a dolgot, nem marad más feltevés, mint az, hogy a szóban forgó papyrus amulettül szolgált. Erre vall az összehajtás és az, hogy a bűvészetben az idegen és érthetetlen nyelv divott. Ezt tartották hatásosnak (A kérdés irodalma Petersnél 9). Valamely szentföldi zsidó, kit már ezen származásánál fogva bűvésznek tekintettek, a dekalógust és a semát írta le az amulettre, melyet az, ki kapta, nem értett és éppen ezen oknál fogva azt hihette, hogy ki tudja, milyen titkos és hatásos varázssformula van az ő papyrusán. Annak sem voltak skrupulusai, aki adta, hisz a

tízparancsolat és a zsidó hitvallomás nem varázssformula. Minthogy amulettet adott, emlékezetből kellett leírnia, nem pedig írott tóra-példányból. Ebből érthető, hogy a tízparancsolatot és a semát írta, melyeket legbiztosabban tudott és az is, hogy a pleneírást alkalmazza pl. a לוא^ל és néhány más szónál. Ebből a körülményből származik az is, hogy az Exodus és Deuteronomium dekalógusait összezavarta és hogy nem híven reprodukálta. Ez utóbbinak körébe tartozik az, hogy שבת után a 10. versben ג-ה-t írt. Ez kétségtelenül nőnemű és nem pontozandó ג-ה-nek, mint Peters 17 javasolja. Az emlékezetből való leírás magyarázza meg, hogy a tízparancsolat és a semá között van ez a nem létező vers:

אלה החקים והמשפטים אשר צוה משה
את בני ישראל. בדרך בצאתם מארץ מצרים

Ez Deut. 4., 45. és 6., 1. verseiből van összetéve. Igaz, hogy a LXX-ben ez a vers Deut. 6., 3. után található, de ott sem áll Mózes, hanem Isten (κύριος). Hogy ez nem állhatott eredetileg a szövegben, következik abból a tényből, hogy ott nincs a helyén. Először azért, mert az utána következő semára nem illenek a »rendeletek és törvények« szavak; másodsor azért, mert előzőleg (6., 1.) már állott ugyanaz, tehát fölösleges ismétlés volna. Nézetem szerint a papyrusban ez a vers nem vonatkozik mint bevezetés az utána következő semára, hanem mint befejezés az előtte álló tízparancsolatra. Minthogy a papyrus szerzője emlékezetből írt, érthető, hogy a Deut. dekalógusa körül levő versekből komponált, bizonyára emlékezeti tévedés folytán. (Erről a versről l. Peters 38. köv.).

Mindezek alapján nem tartjuk a Nash-papyrust a szövegkritika szempontjából fontos dokumentumnak.

*

Krengel M. kiadta Azulai Ch. J. D. ismert biográfiai szótárát e címmel »Sém Hagedólim Hasálém« (Podgorze 1905). Mintául Maszkil-Leethan »Széder Hadoróth« kiadását vette (Varsó 1883) és a nevezettől helyeslő levelet közöl. K. egyes cikkekhez megjegyzéseket fűz »Menáchém Czijon« cz. alatt, de ezeken kívül a könyv végén még két függelék ad. Az egyik az észrevételek folytatása, a másik Azulaitól mellőzöttek névlajstroma. Különös figyelmet fordított szülővárosa, Krakó, tudósaira. Bevezetésül Azulai életrajzát adja. Mindez nagyon szép és

hasznos és csak az sajnálatos, hogy nem megbízható és hogy irálya bombasztikus és borzas. Az a néhány cikk, melyet közelebbről vizsgálat alá vettünk, tele van tévedésekkel és néhányat egyáltalában nem találtunk. K. megnevezi a forrásokat, melyekből pótlásait vette (p. I. 1. jegyzet), de nem világos, hogy milyen elvek vezérelték. Itt-ott önkéntelen »megidesz«-szel is szolgál olvasóink és a metempsychosist már a talmudban találja. Ugy látszik, hogy maga is hisz benne. K. nagy munkát végzett, de az örömet fölötte megzavarja az aggodalom, hogy nem esik-e felhasználója szerző tévedésének áldozatul. A csak nagy óvatossággal használható művek el vannak paprikázva.

*

A bolygó zsidó mondája ép oly elterjedt és költői feldolgozásra ép oly alkalmas, mint akár a Faust- és a Tannhäuser-monda. Tényleg akadt is sok kutatója, kik eredetét és elváltozásait keresték és sok poetikus feldolgozója, kik a benne rejlő problémát feszegették. *Prost J.*, *Die Sage vom ewigen Juden in der neueren deutschen Literatur (Leipzig 1905)*. cz. iratában a második pontra 69 iratot állít össze, az elsőre pedig 22-öt. Magyar nyelven szintén vannak idevágó dolgozatok, melyeket Prost természetesen nem ismer. Thémáját a bevezető 3 fejezet után 13 fejezetben dolgozza fel: Goethevel kezdi és Lienhard-dal (1903) végzi. A bolygó zsidó az irodalomban 1602-ben jelenik meg először. Befejező észrevételeiben az összes feldolgozásokat három csoportra osztja, ami nem teljesen pontos. Végül ugyanonnan ideiktatjuk a következőt: »Bewundernswert ist es, wie diese einfache Sage sich dichterisch ausgestalten liess; ein unscheinbares Motiv und doch so fesselnd in seinen Konsequenzen, ein dürftiges stoffliches Interesse und doch so gewaltige weltgeschichtliche Perspektiven, ein zeitferner und weltentlegener Schauplatz und doch die völkerbewegende Idee des nimmer ruhenden Fortschritts! Dass dabei das Hastende, immer Vorwärts strebende, ruhelose, philosophische, kosmopolitische XIX. Jahrhundert sich dieser Gestalt mit Vorliebe angenommen, darf uns nicht wundern« (163. lap). A népszerű felolvasók ezt a könyvet fényes sikerrel használhatják. Talán akad valaki, aki a magyar irodalomból hasonló művet készít.